

E H Carr

Trotskijs tragedi

[Recension av Isaac Deutschers Trotskij-trilogi. Översättning från engelska, Göran Källqvist. Trilogin finns i sin helhet på marxistarkivet, se [Isaac Deutscher](#).]

(1) Segraren

Av de tre stora figurer som träder fram ur den ryska revolutionens landskap är Trotskij den mest dominerande och dramatiska. På olika sätt kan både Lenin och Stalin på goda grunder sägas ha givit större bidrag till historien. Men båda, underkastade sina personligheter under revolutionens färg och form, gick helt in i den, och blev en del av de historiska händelser som förknippas med deras namn, så att deras levnadsberättelser knappast kan bli mer än en del av sin tids historia. Trotskij skrev oftare och mer vältaligt än båda av dem om individens roll som representant för en historia som han älskade att personifiera. Men Trotskijs levnadsbana uppvisar mycket mer av det individuella, det säregna, det oförklarliga. Hans personlighet är mer skarpskuren, mer självmotsägande, mer fascinerande – i viss mening till och med mer förtjusande i sina kvalitéter och brister – än någon av hans kompanjoner, eller rivaler, under det stora företag som den ryska revolutionen var. Det var denna intensiva egenskap som enligt en enig uppfattning gjorde Trotskij till en mycket stor talare. Även i det skrivna ordet överglänste hans lysande, ibland alltför retoriska, stil de andra revolutionsledarnas sakliga prosa.

Allt detta visar att Trotskij är ett enastående ämne för en biografi. Deutschers *Den väpnade profeten*¹ är ett mer genomträngande och mognare arbete än hans tidigare Stalinbiografi, trots att denna var så dramatisk och fortfarande är oöverträffad. Den nuvarande boken har fördelen av att författaren, även om han är långtifrån okritisk, i grunden är lika sympatiskt inställd till Trotskij som han hyste motvilja mot sin förra huvudperson. Den är också mycket mer än sin föregångare ett ursprungligt forskningsarbete. Det är första gången som någon i betydande omfattning har använt de opublicerade Trotskij-arkiven i Houghton-biblioteket på Harvard. Å andra sidan har vi hittills bara början av hela verket. Det nuvarande bandet slutar 1921, till synes med Trotskij på höjdpunkten av sin karriär, och med en Lenin som fortfarande är frisk och med obruten styrka. I sitt förord talar Deutscher om ”den sant klassiska tragedin i Trotskijs liv, eller snarare ... en reproduktion av en klassisk tragedi i den moderna politikens världsliga ordalag”. De tragiska åren ligger fortfarande i framtiden, och jag ser ivrigt fram mot den kommande delen eller delarna – ty det kommer knappast att räcka med en om biografien, som jag storligen hoppas, kommer att färdigställas i den omfattning som har påbörjats.

Uppslaget till bokens titel kommer från ett stycke i *Fursten*, där Machiavelli talar om de hinder som nyskapare som försöker ”ta ledningen för att införa en ny tingens ordning” står inför, och konstaterar att ”alla väpnade profeter har segrat, och de obeväpnade har krossats”. Det är, som Deutscher själv medger, möjligt att klandra textens lämplighet. Bolsjevismens seger, och Trotskijs egna segrar, uppnåddes knappast med vapenmakt. I fråga om materiella resurser och beväpning låg alltid fördelarna hos den andra sidan, och revolutionens bedrift var att den byggde upp sin makt mot dessa till synes överväldigande odds. Men det är sant att Trotskij under hela den period som behandlas i denna del verkar vara en segerrik profet, den segrande hjälten. De tre höjdpunkterna under denna del av hans bana är hans ledarskap under revolutionen 1905, då han vid en ålder av 26 år trädde fram som dominerande figur i Petersburgsovjeten, hans viktiga roll under de militära förberedelserna inför oktoberrevolu-

¹ Isaac Deutscher, [Den väpnade profeten](#).

tionen 1917, och hans organisering av Röda armén under inbördeskriget.

Trotskij's roll under revolutionen 1905 var enastående, och hade två sidor, en praktisk och en teoretisk. Hans beslutsamhet och hans våltalighet, både under sovjetens möten och vid hans senare rättegång inför en tsaristisk domstol, var faktorer av grundläggande betydelse för att bygga upp sovjetens makt och prestige och skapa en revolutionär myt vars kraft skulle visa sig under höjdpunkten i oktober 1917. Både 1905 och 1917 var det Trotskij, inte Lenin, som hade nyckelrollen för att sprida tanken på sovjeter, och som gav form åt det spontana blomstrandet av löst sammanknutna demokratiska församlingar av industriarbetare. För Trotskij, men inte för Lenin, var det sovjeterna, snarare än partiet, som gav honom den viktigaste plattformen. För Trotskij var det från och med 1905 sovjeterna som var symbolen för revolutionen: han blev bolsjevik först 1917.

Men det var Trotskij's roll 1917 som historiskt visade sig vara mest avgörande, och som sedan dess har utsatts för de största förvanskningarna och kontroverserna. När man beskriver de åtgärder och beslut som ledde fram till den segerrika revolutionära kuppen i oktober, är det inte lätt att, ens med världens största opartiskhet, vara rättvist balanserad mellan Lenin, som fortfarande höll sig gömd och då och då trädde fram för att förmana och uppmuntra partiets centralkommitté via brev eller hemliga besök i Petrograd, och Trotskij, som var ordförande för sovjeten i Petrograd och dess militärrevolutionära kommitté, och nästan i öppet trots mot den provisoriska regeringen var indragen i de praktiska förberedelserna inför upproret. Det är inte heller överraskande att det skulle uppstå meningsskiljaktigheter om frågor som datum och taktik mellan två så olika placerade män med så olika politisk bakgrund, även om de nu besjälades av ett identiskt mål och samma oavvisliga känsla av brådska. Några år efter 1917, när minnena ännu var färska, hyllade Stalin själv Trotskij's roll som organisatör av revolutionen. Senare förminskades denna roll lite i sänder, tills Trotskij helt och hållet elimineras ur bilden i den officiella historien om oktober 1917, eller framställs som att bara ha försökt fördröja eller sabotera Lenins och Stalins väl utarbetade planer. Trotskij's levnadstecknare har inte till uppgift att förringa sin huvudpersons förtjänster. Men Deutscher, som också har planer på en framtida biografi om Lenin, letar sig fram längs denna snåriga väg med takt och diskretion. Bedriften att segra i oktober 1917 har plats för både en Lenin och en Trotskij.

Den tredje episod där Trotskij's hjälp till revolutionen var framstående och oersättlig var organiseringen och genomförandet av Sovjetunionens militära aktioner under inbördeskriget. Den tsaristiska arméns sönderfall hade varit en nödvändig del av revolutionen – inte bara en tillfällig biprodukt utan en av dess centrala mål. Den oundvikliga konsekvensen hade visat sig i hur hjälplös den sovjetiska politiken var i Brest-Litovsk och för det sovjetiska motståndet mot fortsatta tyska anfall. På våren och sommaren 1918, och mitt under de första dånen från inbördeskrig och kontrarevolution, tog sig Trotskij djärvt an detta problem. Under hårt motstånd från partiets militära besserwissers, som fortfarande resonerade i termer av partisaner och miliser under ett valt ledarskap, tog sig Trotskij för att skapa kärnan till en ny, centraliserad Röd armé, och kallade in tidigare tsaristiska officerare för att träna och leda den. Steg för steg byggde han upp en styrka som kunde möta och besegra de vita generalernas brutala trupper. Det var ett konststycke av ett organisatoriskt geni som både Lenin och mer än en ledande tysk general på den tiden gav en öppenhjärtig hyllning.

Vad gäller strategin under inbördeskrigets fälttåg var Trotskij's roll mindre framträdande och hans framgångar mer tveksamma. En av de framstående förtjänsterna hos Deutscher's biografi är att han för första gången, med hjälp av Trotskij-arkiven har rätt ut huvudlinjerna i en historia som medvetet förvirrades och fördunklades av senare stalinistiska anklagelser. Att Trotskij gjorde misstag, att han mer än en gång, med rätta eller felaktigt, röstades ner, och att Lenin konsekvent försökte hålla en ängslig balans mellan honom och Stalin för att inte bli av med den ena eller andra av dessa outhärliga ställföreträdarens tjänster – allt detta framgår

klart av skildringen. Det som kanske är överraskande är att en armé vars högsta befälhavare var så osams med varandra överhuvudtaget kunde segra. Trotskij förtjänar helt att hyllas som segrare under inbördeskriget, men med hjälp av sin organisatoriska förmåga och den inspiration som Röda armén fick från hans magnetiska personlighet på fältet snarare än hans ledning av de militära operationerna. På det hela taget är det anmärkningsvärt hur lite grund det fanns för anklagelsen mot honom att försöka göra sig själv till en Napoleon.

Utifrån sin starka meritlista av segrar skulle Trotskij obestriddligen kunna ha gått till historien som en handlingens man. Men Trotskij var marxist och trodde på att teori och praktik hängde ihop, och hans bidrag till teorin och historieskrivningen om revolutionen var ingalunda den minst anmärkningsvärda av hans bedrifter. Under sin rika och varierade bana skrev han om och om igen med utomordentligt förutseende om revolutionära tendenser och utveckling, även om han när det blev dags inte alltid visste hur han skulle vända sina egna analyser och förutsägelser till sin fördel. Under de hetsiga diskussionerna vid den första brytningen mellan bolsjeviker och mensjeviker efter den andra partikongressen 1904, skrev han: ”dessa metoder [Lenins] [leder] till att partiorganisationen (den politiska partimaskinen) först ersätter partiet som helhet, därefter ersätter centralkommittén organisationen, slutligen ersätter en enda ’diktator’ centralkommittén.” Oavsett vad vi kan tänka om detta som en dom över det parti som Trotskij själv skulle ansluta sig till 13 år senare, och tjäna i 10 år, så var det en synnerligen skarpsinnig observation av en utveckling som då bara befann sig i sin linda.

Trotskij viktiga bidrag till partiets lära var teorin om den så kallade ”permanenta revolutionen” – ett begrepp som han lånade från Marx, men gav en ny och speciell mening som var utformad för att återspegla och belysa de ryska förhållandena. Trotskij var övertygad om den ryska medelklassens och dess liberala politikernas bankrutt, som var resultatet av en alltför snabb och konstgjord tillväxt av den ryska industrin under den dubbla inverkan från statliga order och utländska lån. Han såg tidigare än någon annan revolutionär ledare hur svårt det var att tillämpa det marxistiska schemat i Ryssland, ett schema som hade härletts från en studie av förhållandena i väst, där en borgerlig revolution på ett naturligt och oundvikligt sätt skulle leda fram till den framtida proletära revolutionen. I Ryssland var inte borgarklassen tillräckligt stark, och skulle aldrig bli tillräckligt stark, för att göra en borgerlig revolution. Erfarenheterna 1905 övertygade Trotskij om att arbetarna inte längre skulle vänta på en revolution som inte kom. I Ryssland, förutspådde han, skulle arbetarna komma till makten ”före sina herrar”, och skulle tvingas fullborda det marxistiska schemats borgerliga och proletära revolutioner under en enda kontinuerlig process. Det var den lära som i princip, om än inte till formen, låg till grund för Lenins berömda ”Aprilteser” 1917, och pekade fram mot maktövertagandet i oktober.

Under hela sin bana fortsatte Trotskij att ha dessa kusligt träffande föraningar om framtiden. Så tidigt som 1908 förutspådde han helt rätt de tvivel om partiets framtida linje som skulle ansätta många – om inte till och med de flesta – av de ledande bolsjevikerna, när februarirevolutionen ställde dem inför den konkreta frågan om deras inställning till en så kallad borgerlig regering. Han grundade Röda armén för att försvara det ”socialistiska fäderneslandet”. Han var den första förespråkaren av att ”leda” arbetet i stor skala. Han skisserade NEP ett år innan den blev praktisk politik. Från och med början av 1920-talet var han en outtröttlig förespråkare av nationell planering, som alla de övriga ledarna betraktade med skepsis vid den tiden – inklusive Lenin. Men han hade helt fel om en fråga av avgörande betydelse. Och även om alla andra bolsjeviker av betydelse delade detta hans misstag, så var han den som var sist att överge sina illusioner och anpassa sin linje till en ovälkommen verklighet.

Trotskij var en lidelsefull anhängare av den accepterade åsikten, att även om den proletära revolutionen skulle kunna bryta ut först i Ryssland, så skulle den snabbt sprida sig till Europa och speciellt till Tyskland, och att om den inte gjorde det, så kunde den ryska revolutionen

själv inte hoppas överleva. "[E]tt europeiskt krig", skrev han så tidigt som 1906, "innebär oundvikligen en europeisk revolution." För Trotskij verkade den ryska revolutionen meningslös och oviktig – som Marx en gång hade skrivit om en revolution som inte nådde England, "en storm i en tekopp" – annat än som en del av en världsomfattande revolution. När han i mars 1917 för ett ögonblick föreställde sig en rysk revolution som inte spred sig till Tyskland, så bestämde han sig för att "vi inte behöver bry våra hjärnor med ett så osannolikt antagande". Han fortsatte att anse – och det var förvisso inte en absurd eller paradoxal övertygelse – att Tyskland missade en proletär revolution på vintern 1918-1919, bara på grund av att den saknade ett organiserat kommunistiskt parti och beslutsamma ledare. Märkligt nog koncentrerade sig Trotskij's illusioner nästan helt på Tyskland: han var en av de som på sommaren 1920 var mot försöket att föra revolutionen till Warszawa på spetsen av sovjetiska bajonetter. Men i oktober 1923 trodde han återigen – och för sista gången – innerligt på en överhängande revolution i Tyskland. Trotskij's motståndare hade lätt att – i grund och botten orättvist – stämpla honom som en revolutionär äventyrare i Europa under täckmantel av en "permanent revolution", och Stalin drog på ett lysande sätt undan mattan under fötterna på honom med sin lära om "socialism i ett land".

Men om vi förväntar oss att hitta ett förebådande om Trotskij's fall i Deutschers nuvarande bok, så är det inte så mycket i dessa misslyckade bedömningar av händelser som att han misslyckades att bedöma personer. Trotskij verkar som regel ha varit anmärkningsvärt framgångsrik i valet av underordnade och att få deras lojalitet mot honom själv: få övergav honom ens när lojalitet blev farligt eller ödesdigert för deras framtida möjligheter. Men det räckte inte. En administratör måste kunna välja och hantera underordnade och få dem att göra sitt bästa, en politiker måste kunna hantera jämlingar. Lenin kanske satte fingret på detta när han i "testamentet" kritiserade Trotskij för att han "lägger alltför stor vikt vid den rent administrativa sidan av saken". Trotskij var aldrig helt bekväm med de som han betraktade som intellektuellt underlägsna honom, men icke desto mindre måste behandlas som jämlingar. Den vanligaste anklagelsen mot honom var arrogans – det Lenin mer vänligt kallade "alltför stor självsäkerhet". Som politiker – om begreppet används för att peka på skillnaden mellan en administratör å ena sidan och en politisk tänkare och teoretiker å den andra – verkar Trotskij aldrig ha uppvisat denna självsäkerhet. I praktiken famlade han alltför ofta, bytte motiv (som under debatten om Brest-Litovsk), gjorde sina anhängare bestörta genom att ge efter när alla hade räknat med att han skulle vara beslutsam och vara envis när envishet hade blivit meningslöst.

Denna svaghet vad gäller att hantera och förstå personer som stod på samma nivå som honom visade sig tydligt i hans inledande inställning till både Lenin och Stalin. Under hela perioden innan 1917, då Lenin steg för steg fick obesträtt erkännande som ledare för den bolsjevikiska fraktionen, fortsatte Trotskij att behandla honom som en krånglig, spetsfundig advokat. Det viktiga är inte att han under fraktionsdebattens hetta ibland hängav sig åt grova glåpord (Lenin gjorde samma sak), utan att han inte verkar ha haft någon som helst begrepp om den resning som den framtida revolutionens upphovsman hade. Det är lättare att förstå att han i ett senare skede föraktfullt negligerade Stalin, ty hans uppfattning var till en början den vanliga i partiet. Men så sent som 1923 och 1924, då Zinovjev uppenbarligen hade börjat oroa sig över Stalins maktmonopol i partiapparaten, och Lenins testamente hade höjt ett varningens finger, var Trotskij fortfarande envis blind för vilken utomordentlig makt och skarpsinne den man hade, som under den efterföljande perioden skulle ha partiets och Rysslands öde i sina händer.

Med tanke på Trotskij's egenskaper var kanske det mest anmärkningsvärda inslaget under hela hans bana det sätt på vilket han från och med 1917 och fram till Lenins sjukdom och död, helhjärtat ställde sig bakom Lenins ledarskap och böjde sig för beslut som han först hade gått emot hårdnackat, bara på grund av att Lenin stödde dem. Förhållandet under denna period

mellan två män som under mer än 10 år hängivet hade skymfat varandra, hedrade båda, och den populära legenden om ”Lenin och Trotskij” som revolutionens dubbla ledare hade en solid grund i fakta. Den sista avgörande rösten var Lenins – och inte bara för att partiet skulle lyssna på honom när det inte skulle lyssna på Trotskij, utan på grund av den speciella karaktär som det personliga förhållandet mellan dem hade. Som fortsättningen skulle visa var Trotskij som politiker hjälplös utan Lenin, medan Lenin bara såg Trotskij som den främsta av sina medhjälpare. Men under framväxten av detta kompanjonskap var Trotskij mest framträdande i handling, och ibland också vad gäller rådgivande inflytande. I allmänhetens ögon verkade hans roll till och med större än den var, och överglänste, speciellt utomlands, ibland Lenins.

Deutschers första band har visat hur Trotskij når höjdpunkten på sina bedrifter. Hans sista kapitel, med titeln ”Segerns nederlag”, visar hur huvudpersonen ”snubblar” in i en tragedi genom att överge hoppet om proletär demokrati, och acceptera militariseringen av arbetet och fackföreningarna som ett varaktigt politiskt mål. Trotskijs tragedi likställs på så sätt med den bolsjevikiska regimens tragedi. Detta tema kommer utan tvekan att vidareutvecklades i senare kapitel, och för tillfället får vi vänta med en bedömning av det. Detta är en biografi av hög klass, och även om det är sant att en ”bra biografi med nödvändighet är dålig historia” eftersom den riktar ljuset mot enskilda personers snarare än de viktiga samhällskrafternas särdrag, så kan inte ens den mest återhållsamma historiker försöka eliminera de personliga mysterierna hos en för den ryska revolutionen så central figur som Trotskij ur sina skrifter. I sådana fall är biografier ett avgörande bidrag till historien.

(2) Den besegrade

Den första delen av Deutscher Trotskijbiografi, som publicerades för 5 år sedan, täckte den första perioden av hans huvudpersons uppgång, och slutade på våren 1921 vid höjdpunkten för hans makt och ära. Inbördeskriget, för vars seger han hade spelat en så inspirerande roll, var över. Lenin stod på höjden av sin makt och hans hälsa var fortfarande god. Namnen Lenin och Trotskij förknippades överallt som revolutionens upphovsmän och hjältar – eller skurkar – och deras roller betraktades som jämlika och kompletterande. Tidigare hade de ibland haft meningssmötningar och det hade de fortfarande. Men ingen betvivlade den i grund och botten solidariska känslan av ömsesidigt förtroende mellan dem.

Men från och med denna tidpunkt började nedförsbacken. Trotskij kom direkt från revolutionens och inbördeskrigets glans, och hade inte så lätt att passa in i det allmogliga och ofta nedslående återuppbyggnadsarbetet – kampen mot nöd och apati och desorganisation. Lenins första sjukdom på våren 1922 och totala oförmåga ett år senare, berövade honom det fasta stöd som hans framträdande roll i partiet hade varit mycket mer beroende av än vad han visste. Deutschers andra band täcker denna nedgångsperiod och slutar med hans påtvingade avfärd från Ryssland, en landsförvisning under förföljelser och i vanrykte.²

Om Trotskijs levnadsbana betraktas som en tragedi – och den hade förvisso sina tragiska sidor – så var denna period tragedins kärna. Men det är en svår period för en levnadstecknare. Huvudpersonen är inte längre en ständigt kreativ person, hans biografi är inte längre en lista över hans bedrifter. Grunddragen i Trotskijs fall är att han hela tiden hamnade på defensiven och dömdes till passivitet. Han överraskades av krafter som förbryllade honom och vars styrka han under lång tid inte insåg. Han gjorde ett halvhjärtat eller inget motstånd. När han sedan desperat agerade, så visade sig åtgärden vara fel. Det är förstås så att Trotskij i Stalin mötte en politisk fullblodstaktiker, och att Trotskijs intellektuella geni och enorma administrativa och organisatoriska förmågor inte innehöll någon känsla för politisk tajming, den förmåga att hantera personer och situationer som är en del av varje framgångsrik

² Deutscher, [Den avväpnade profeten](#).

statsmans eller politikers utrustning. I denna mening kan Trotskijs tragedi behandlas som en tragedi för hans personliga egenskaper och brister, och frågan bara som en maktkamp mellan ojämnt utrustade rivaler.

Men Deutscher är inte en levnadstecknare som faller för frestelsen att inskränka historien till en blandning av skicklighet och tur, ett spel vars utgång beror på spelarnas relativa fallenhet och tur med korten. Han är en synnerlig levande skribent med känsla för stil och en varm och förstående sympati för sin huvudperson: det gör honom till en förstklassig levnadstecknare. Men han har också en sann historikers passion för analyser, den ständiga jakten på svaret på frågan ”varför?” Och hans svar grundar sig alltid på en bred kunskap och skarpsinniga observationer. I sin historia om Trotskijs liv vävs personliga, politiska och ekonomiska faktorer samman. Biografen om en man blir en analys av samhället.

Trotskij levnadshistoria under denna period är uppdelad i tre delar. Under den första blir han, redan innan Lenins sista hjärnblödning, gradvis alltmer isolerad i den härskande gruppen. Deutscher lyfter särskilt fram hans vägran att gå med på Lenins erbjudande 1922, två gånger, att utnämnas till vice ordförande för Sovnarkom, och antar att Lenin tänkte sig denna gest för att peka ut Trotskij som hans viktigaste ställföreträdare och uppväga utnämningen av Stalin till generalsekreterare för partiet. Antagandet är inte helt övertygande. Uppfattningen att väga en statlig utnämning mot en partiutnämning verkar märkligt. Och om Lenin hade velat hitta ett sätt att öka Trotskijs auktoritet som ”näst högsta befäl”, skulle han inte bara ha föreslagit att göra honom till en av fyra vicepresidenter. Det är faktiskt ganska klart att Trotskij bestämt avvisade planen på grund av ovilja att ställas på samma nivå som Rykov, Tsiurupa och Kamenev. Men hans vägran ökade avståndet mellan honom och de andra ledarna, och gjorde det lättare för Zinovjev, Kamenev och Stalin att bilda ett triumvirat utan Trotskij, när Lenins slutgiltiga sjukdom till slut avlägsnade honom från scenen. Med hjälp av en taktik att omväxlande reta och övertala, isolerade triumviratet från och med denna tidpunkt Trotskij ännu mer, inte bara från sig själva utan också från hans möjliga anhängare. I januari 1925 var han en besegrad man, berövad sina statliga tjänster (om än ännu inte partiposterna), och begränsad till passiv maktlöshet.

Den andra delen täcker år 1925 och början av 1926, då Trotskij fortsatte att vara politiskt inaktiv och fungerade som lojal och ödmjuk partimedlem, och sysslade med smärre offentliga arbeten. Så på våren 1926 anslöt han sig till Zinovjevs och Kamenevs nu besegrade opposition, och kampen återupptogs – denna gång inom partiet. Den varade i ungefär 18 månader, under vilka Trotskij och hans anhängare och nya allierade successivt avsattes från sina olika partiposter, och vid den femtonde partikongressen i slutet av 1927 slutligen uteslöts ur partiet. Zinovjev och Kamenev gjorde avbön. Trotskij och de mer dristiga bland hans anhängare valde att gå i landsflykt till avlägsna ställen i Sovjetunionen. Trotskijs hem under det påföljande året blev det avlägset liggande Alma-Ata på gränsen till Kazakstan. För att undanröja risken att han ens via brevväxling skulle kunna bli centrum för en ny opposition, förvisades han slutligen ur landet. I slutet av boken befinner han sig på ett fartyg i Odessa, på väg till Prinkipo.

På det personliga planet är Trotskijs tragedi under dessa år att han i motsats till den tidigare perioden nästan helt slutade att vara en handlingens man. Under revolutionens och inbördeskrigets heroiska dagar hade han varit den som drev på, nu var han den som drevs fram. Under de följande åren kom inte initiativen längre från honom: det var inte han som valde slagfälten och när slaget skulle börja, utan det gjorde hans motståndare. När triumviratet på hösten 1923 inledde den första kampanjen mot honom, lät han sig luras in i en skenbar kompromiss, förnekade de som skulle ha stött honom, och gav hjälplöst efter för sina angripare. Ett år senare upprepades historien. Det är sant att kampen inleddes efter publiceringen av Trotskijs artikel *Oktoberrevolutionens lärdomar*. Men dokumenten visar tydligt att det var triumviratet som

valde att behandla det som en stridssignal, inte Trotskij som avsåg att det skulle vara det. Liksom tidigare var Trotskij överraskad över och oförberedd på hur våldsamt angreppet var. Under båda dessa höstar knäcktes hans hälsa av ansträngningarna. Han dukade under för en ”mystisk sjukdom” som inte kunde diagnosticeras, och blev medicinskt tillrådd att dra sig tillbaka till Kaukasus, för att återvända frisk när krisen var över.

Efter de 18 månaderna av inaktivitet återupptog Trotskij kampen i juni 1926, nu tillsammans med Zinovjev och Kamenev. Men som Deutscher säger: ”Kampen kom igång i början av juni, delvis på Stalins initiativ.” Deutscher går igenom denna sista strid, som pågick fram till november 1927, i detalj och med upplysande kommentarer. Bara en eller två gånger frestas man att klaga på någon mindre sak. Mitt under debatten i Moskva publicerades hela Lenins berömda ”testamente” i översättning i *New York Times*. Max Eastman, som var ansvarig för publiceringen, har sagt till Deutscher att han fick texten från Souvarine, en oppositionsmedlem i Paris som Trotskij hade tagit avstånd från, och hade uppmanats att publicera den. Och Deutscher godtar ”förmodan” att denna uppmanan kom från Trotskij ”säkert [var] riktig”. Inga bevis åberopas som stöd för detta antagande. Det är säkert osannolikt att Trotskij skulle ha varit medveten om publiceringen av ”testamentet” i en amerikansk tidning, eller att han skulle ha använt Souvarine som mellanhand för ett sådant syfte. Och man skulle velat ha bevis för att Zinovjev och Kamenev ”på fjortonde kongressen [hade] krävt att testamentet skulle publiceras och upprepat det så fort tillfälle gavs”. Det kan vara sant, men det verkar vara olikt dem.

Det är talande för denna dåligt tajmade kamp att Trotskijs moraliska status ökade ju mer hopplös hans ställning blev. I oktober 1926 gjorde oppositionen ännu ett fåfängt försök att göra avbön och kompromissa, ett försök som i linje med exemplet från Stalins tidigare taktik inte, som Trotskij och Zinovjev fåfängt hoppades, ledde till vapenvila utan bara till att angreppet intensifierades. Men det var den sista av Trotskijs meningslösa självförödmjukelser. 1927 framträdde Trotskij inför Kommunistiska internationalens exekutivkommitté – hans sista offentliga debatt mot sina angripare och första gången han oförbehållsamt och ovillkorligt offentligt brände sina skepp – och utarbetade ”oppositionens plattform” som snabbt blev ett förbjudet dokument som cirkulerade i hemlighet. Under den slutgiltiga krisen, då Zinovjev och Kamenev återigen valde avbörens väg, stod Trotskij beslutsam och trotsig, och avvisade det argument som han under de senaste tre åren hade använt om och om igen, och vilket hade grusat all hans verksamhet, nämligen att ”man inte kan ha rätt mot partiet”. Han hävdade nu djärvt att han hade ”rätt mot partiet”. Just när han skulle berövas all handlingsfrihet återerövrade han sin frihet att tänka.

Det år Trotskij tillbringade i Alma-Ata, i en fjärran och obekväm avskildhet, var därför för honom en period av kartläggning, och i viss mening rehabilitering och självrättfärdigande. I en ständig brevväxling med andra medlemmar i oppositionen i landsflykt i andra delar av östra Ryssland och Sibirien – speciellt Rakovskij, Preobrazjenskij och Radek – kunde han utan tvetydighet hävda de ståndpunkter som han inte kunnat försvara konsekvent under de besvärliga åren i Moskva. Korrespondensen har sina ögonblick av meningslöshet. Under de svåra omständigheterna i exil och isolering började oppositionen falla samman, och splittras av diskussioner som ger en första föraning av de pedantiska debatter mellan olika trotskistiska sekter som skulle känneteckna 1930-talet. Men på det stora hela är breven från perioden i Alma-Ata – som nu för första gången tas fram ur de rika förråden i Trotskij-arkiven på Harvard – bra exempel på Trotskijs kraftfulla intelligens, som utan kompromisserna och hämningarna från mitten av 1920-talet ger sig i kast med revolutionens förbryllande frågor. På samma sätt är det en givande källa för en levnadstecknare. Deutschers avslutande kapitel är bokens mest koncisa och övertygande kapitel, och även det mest nyskapande. Med hjälp av det inte tidigare publicerade materialet i arkiven har han gjort en minnesvärd analys av

Trotskij och revolutionens dilemma.

Precis som den ryska revolutionens alla problem är dilemmats kärna, att revolutionens program och de medel som fanns tillgängliga för att genomföra det inte överensstämde. Bolsjevikernas program innefattade industrialisering och demokratisering av Ryssland (som på andra ställen hade varit den borgerliga eller liberala revolutionens uppgift) som en inledning för att skapa ett nytt samhälle, baserat på en socialistisk ekonomi och socialistisk demokrati (som ännu inte hade uppnåtts någon annanstans). Borgarklassens svaghet och liberalismens bankrutt i Ryssland hade lett till att de två processerna gick in i varandra. Själva revolutionen genomfördes med hjälp av industriarbetarnas aktioner i Petrograd, delvis spontant och delvis organiserat av det lilla men skickligt ledda bolsjevikpartiet. Men revolutionens framgång skulle bara ha varit tillfällig om inte Lenin hade skyndat sig att knyta dess öde till böndernas jordhunger genom att komplettera partiets program med omfördelning av jorden via konfiskeringar.

Men det var bara början på svårigheterna. Att ekonomin och administrationen praktiskt taget hade kollapsat under krigets påfrestningar och den fullständiga förlusten av tillit, gjorde det lättare att gripa makten, men maktutövningen oändligt mycket svårare. Upplösningen fullbordades av det av utländsk intervention understödda inbördeskriget. Hur skulle ”proletariatets diktatur” eller ”arbetarstaten” fungera och vidmakthålla sig under dessa förhållanden? De tidiga bolsjevikledarna, och först och främst Lenin och Trotskij, hade bara ett svar. De åberopade världsrevolutionen som hjälpare. Proletariatet i de mer utvecklade industriländerna skulle göra revolution och hjälp de kämpande ryska bröderna. Den ryska revolutionen kunde inte hoppas överleva med hjälp av någon annan hypotes.

1921 hade framtidsutsikten av en världsrevolution, eller en europeisk eller tysk revolution (som alltid sågs som den första avgörande länken i kedjan), ebbat ut. Inför till synes överväldigande odds hade den ryska revolutionära regimen visat sin förmåga att överleva. Men hur hade den överlevt, och hur kunde den hoppas fortsätta överleva? Det från början svaga proletariatet hade minskat ännu mer av det allmänna ekonomiska sönderfallet. Petrograd, den ryska industrins främsta fäste, hade förfallit. Som Deutscher uttryckte det i det sista kapitlet i förra boken, ”hade den ryska arbetarklassen visat sig oförmögen att utöva sin egen diktatur”. Ändå var det otänkbart att bolsjevikerna, som hade segrat under revolutionen och inbördeskriget, just i segerns ögonblick skulle avgå och erkänna ett nederlag. Partiet hade alltid utropat sig till arbetarklassens förtrupp och måste fortsätta att leda. Men även om ingen bolsjevik medgav det, ens till sig själv, skulle det inte representera ett existerande proletariat: det skulle vara förvaltare åt framtidens proletariat. Den väg på vilken bolsjevikpartiet skulle leda vägen, ledde via industrialisering till en proletär socialism.

Trotskij hade lika mycket som någon annan förbundit sig till denna linje. Mer än någon annan av ledarna godtog han industrialisering som den enda outhärliga lösningen. 1903 hade han häftigt fördömt att Lenin accepterade den jakobinska synen att en rättskaffens och upplyst minoritet skulle leda. Nu accepterade han det utan frågor och till synes utan att se det som inkonsekvent. Han stödde helhjärtat de åtgärder för att skärpa partidisciplinen och förbjuda bildandet av fraktioner och grupperingar i partiet, som partikongressen i mars 1921 vidtog på Lenins initiativ – åtgärder som delvis inspirerades av oro över Kronstadupproret som nyligen ägt rum, men också av övertygelsen att den dämpade ekonomiska diktaturen under NEP visserligen var nödvändig för en återhämtning, men skulle utsätta partiet och regimen för nya politiska faror. Under de följande 6 åren hämmades han inte bara av sin vägran ”att ha rätt mot partiet”, utan också sin lojalitet mot ett förbud som förhindrade honom att organisera en opposition. Han utmanade heller aldrig förbudets legitimitet. Ända till slutet kunde han inte enas med de Demokratiska centralisterna eller decemisterna – resterna av en tidig opposition – som särskilt ifrågasatte principerna för partiets organisering. Under kampens kritiska period

angrep Trotskij alltid Stalin för att han drev fel politik, aldrig för att han använde fel partidisciplinära principer för att genomdriva den.

Även i Alma-Ata kvarstod detta dilemma. Innan det slutgiltiga slaget hade Trotskij tvingats fördöma förföljelserna av honom själv och hans anhängare, de hänsynslösa metoder som Stalin använde och Stalinbyråkratins ”strypande av partiet”. Men det var sekundärt till det grundläggande angreppet på Stalins politik – på hans stöd till Chiang Kai-shek i Kina, på alliansen med de brittiska fackföreningsledarna i det anglo-sovjetiska fackföreningsrådet, på ”socialism i ett land” och framförallt toleransen mot kulakerna. När Stalin därför omedelbart efter landsförvisningen av Trotskij till Alma-Ata öppnade eld mot kulakerna och klaggjorde att han var oense med partiets högerflygel under ledning av Bucharin och Rykov, så blev Trotskij ännu mer rovt för splittrade åsikter, och splittringen återspeglades bland hans anhängare.

För en man med Trotskijs intellektuella integritet och lidelse för politiska analyser så gick det inte längre att besvara frågan om att stöda Stalin eller ej med ett enkelt ”ja” eller ”nej”. Om Stalin nu hade antagit den politik som oppositionen alltid hade stått för – att gå mot kulakerna och driva igenom industrialisering och planering, medan Bucharin och Rykov fortsatte att försvara undfallenhet mot kulakerna – så kunde man bara ge kritiskt stöd till Stalins ”vänsterlinje”. Å andra sidan måste man fortsätta att kämpa mot Stalin i frågan om friheten i partiet och den proletära demokratin – oavsett vilken exakt betydelse Trotskij må ha givit dessa ord. Sådan var den ”dubbla inställning” som Trotskij rekommenderade i breven till den tidigare oppositionens landsförvisade och utspridda medlemmar. Hans svar var inte bara det som Deutscher kallar ”dialektisk smidighet” i en ”tvetydig situation”. Det var en återspeglning av den tragiska oförenlighet mellan mål och medel som är en statsmans och historikers ständiga problem. Medvetet eller omedvetet antogs Stalins linje för att ”utrota barbariet med barbariska medel”. Trotskij var lidelsefullt för att utrota barbariet: för honom var ett moderniserat och västerniserat Ryssland ett av revolutionens grundläggande mål, en grundläggande förutsättning för socialismen. Han ryggade för medlen. Men tidigare hade han verkat stöda dem som de enda tillgängliga medlen. Och han kunde inte förkasta målet.

Dessa tvivel och spetsfundigheter var föga anpassade för att utforma en praktisk politik, och var inte så tilltalande för majoriteten av de oppositionella i exil. Det var inte bara decemisterna som krävde en politik av ”allt eller inget”, och trodde att man om man ville bekämpa Stalin på ett effektivt sätt så måste man kämpa mot honom på alla fronter samtidigt och med alla tillgängliga allierade. Men det fanns de som antog motsatt uppfattning och hoppades att Stalins vänstersväng var inledningen till försoning med oppositionen, vars hjälp han skulle behöva under kampen mot den bucharinitiska högern. Det är troligt att Stalin själv lekte med tanken: en sådan manöver skulle ha varit i linje med hans karaktär och historia. Men i praktiken visade han sig stark nog för att avvara någon mer storskalig amnesti av oppositionella, och nöjde sig med att köpa enskilda oppositionsmedlemmar eller små grupper medlemmar, på villkor som både förödmjukade dem och underkuvade dem för hans syften.

De landsförvisade som redan på våren 1928 var beredda att förespråka försoning med Stalin hamnade i två kategorier. Den första representerades av Preobrazjenskij, alltid teoretiker snarare än politiker eller handlingsmänniska, den mest nyskapande och skarpsinniga ekonomiska teoretiker som regimen skapat, och som 1924 hade börjat analysera läran om ”primitiv socialistisk ackumulation” och visa att industrialisering under ryska förhållanden innebar att ”exploatera” bondeekonomin. Preobrazjenskij hävdade att oppositionen med sina överlägsna insikter hade haft varit den riktiga och medvetna uttolkaren av en historisk nödvändighet. Nu hade Stalin vikt sig för denna nödvändighet, om än utan tvekan på ett förvrängt sätt. Men oppositionen hade också haft fel tidigare när den överdrev faran från höger och Stalins personliga inblandning i den. Preobrazjenskij ville få officiell tillåtelse till

en konferens för landsförvisade oppositionella med sikte på att förändra deras politik.

Radek var en slående representant för den andra kategorin. Radek och många andra som honom, inte i första hand tänkare eller teoretiker, upplevde att isoleringen och inaktiviteten i exil var outhärdligt tröttsamt. Och nu när Stalin lutade åt en linje som oppositionen hade förespråkade under lång tid, så grep de ivrigt efter en förevändning att söka försoning som skulle återge dem ett aktivt politiskt liv. Det var otänkbart att Stalin och hans anhängare i Moskva skulle ta över den förbjudna oppositionens arv och genomföra deras politik utan dem. Redan på sommaren 1928 var således en del av oppositionen bångstyrig, och fröna till framtida avbön hade redan såtts. Trotskij gick mot både Preobrazjenskij och Radek och ådrog sig kritik från båda, även om han samtidigt klandrades av de oförsonliga för att han inte fördömde dem tillräckligt våldsamt för förslagen att förhandla med Stalin. Så länge Trotskij var kvar i Alma-Ata och kunde brevväxla med sina anhängare lyckades han hålla ihop de landsförvisade, eller åtminstone undvika en öppen brytning, och under det första året ägde det bara rum enstaka avhopp. Men i oktober 1928 slog censuren ner på Trotskijs brevväxling, och skiljde honom från hans anhängare och dem från honom. Och tre månader senare utdömdes och verkställdes hans utvisning från Sovjetunionen. Återigen blev Trotskij en ensamvarg och inledde den period av sitt liv som Deutscher kommer att återberätta i den tredje boken, *Den förvisade profeten*.

Trotskijs fortsatta bana, med dess återkommande och fruktlösa försök att återskapa en sammanhängande opposition och utforma en sammanhängande politik, underströk bara dilemmat och gjorde inget för att lösa det. ”I verkligheten [skriver Deutscher i sin avslutning] fick det bolsjevikiska maktmonopolet, i Lenins och Trotskijs tappning, både sin bekräftelse och sin negation i det stalinistiska monopolet. Och de båda antagonisterna uppehöll sig nu vid skilda aspekter av problemet.” Och vidare: ”Enfraktionsväldet var faktiskt både en förvanskning och en konsekvens av enpartiväldet.” Medan Stalin införde en marxism som förvanskades av ”allt som var primitivt och arkaiskt halvasiatiskt i Ryssland”, förblev Trotskij trogen den ”klassiska marxismen”, som bara hade förrått honom på grund av ”socialismens nederlag i Väst”. Det är icke desto mindre sant att Trotskij i början av sin bana klart hade förutspått vilka ”konsekvenserna skulle bli av enpartiväldet”, och att han hade accepterat det när tiden kom då det blev ett outhärligt medel för att under de givna förhållandena uppnå revolutionens mål. I denna mening hade han förbundit sig till stalinismens historiska nödvändighet, åtminstone under dess inledande fas.

Till sist tvingades Trotskij hävda rätten att inte bara ha rätt mot partiet utan också mot historien. Alltför ofta hade Trotskij känt sig som ett ombud för historien, och hade fördömt sina fallna motståndare i dess namn. Nu hade historien vänt sig mot honom, och Stalin kunde åberopa den för att döma honom till vanära och glömska. I slutet av sin självbiografi citerar Trotskij, med en ursäkt för ”en viss anstrykning av kyrklig vältalighet”, ett brev från Proudhon som andas av hans utmaning mot ”ödet”. Med en liknande ursäkt för en underström av ”subjektivistiska romantik” kastar sig Deutscher över Nietzsche:

Om ni önskar en biografi, leta då inte efter en med legenden: ”Herr Den-och-Den och hans tid”, utan försök få tag i en där titelbladet kunde bära inskriften ”En kämpe mot sin tid”. . . Men lyckligtvis upprätthåller historien också ett levande minne av de stora ”kämparna mot historien”, dvs. mot nuets blinda makt.

”Fina ord” säger Trotskij. ”Storartade ord” säger Deutscher. Men kanske denna tillflykt till Proudhon och Nietzsche antyder att det finns en besvärlig situation som den klassiska marxismen underlät att ta hänsyn till?

(3) Den förvisade

Den tredje och sista delen i Deutschers Trotskij-biografi, *Den förvisade profeten*, fullbordar ett utomordentligt monument över en av det nuvarande seklets största historiska personer.³ Trotskij var en oerhört energisk och enormt mångsidig man. Han var teoretiker och handlingsmänniska, talare och en ordets man: han var enastående på alla dessa områden. Han var också en humörmänniska. Han kunde vara romantisk och melodramatisk, han kunde vara realistisk och skoningslös. Att göra en så mångsidig huvudperson rättvisa är en tung och krävande uppgift för en levnadstecknare. Det är idag knappast nödvändigt att säga att Deutscher genomför det på ett imponerande sätt. Den sista boken bekräftar och stärker det rykte som de två föregående böckerna har skaffat honom.

Ledmotivet i den tredje boken, som inleds med Trotskijs utvisning från Sovjetunionen i början av 1929, skiljer sig med nödvändighet från de två förstas teman. Den första boken följde Trotskij fram till höjdpunkten av hans bedrifter och kronan på hans karriär. Den andra var en redogörelse för en febril kamp och – kan man säga – ett ärorikt nederlag. I den tredje boken reduceras handlingsmänniskan till trotsig och ibland också gnällig maktlöshet. Vartefter det sista decenniet i hans liv går vidare, blir han alltmer isolerad. Han är inte längre, som under sin storhetstid, bara måltavla för sina öppna fiender – den kapitalistiska världens befästa krafter eller stalinisterna på hemmaplan. Hans anhängare börjar falla från – en del återgår till den stalinistiska fällan, andra avsvär sig sitt marxistiska förflutna och sluter fred med västländernas makthavare. Slutet var en tragedi, inte så mycket på grund av att han föll offer för en mördare utan genom den situation han redan hade tvingats in i. Men som i alla verkliga tragedier hade slutet ett inslag av ädelhet som blandades med medlidande och fasa.

Ett särskilt kännetecken hos den tredje boken är att Deutscher har kunnat använda Trotskij-arkivens så kallade ”stängda del”. När arkiven i slutet av 1940-talet blev tillgängliga för forskare i Houghton-biblioteket på Harvard, reserverades – tydligen på Trotskijs egen begäran – en stor del av brevväxlingen med anhängare, och av familje- och affärskorrespondensen och papper från perioden i exil, utifrån antagandet att de om de visades skulle kunna kompromettera eller generera de inblandade: de skulle bli tillgängliga först 1980. Lyckligtvis lyckades Deutscher få tillåtelse från Trotskijs änka att titta på dessa papper. Hennes bortgång, som ägde rum medan denna bok skrevs, innebar att den enda överlevande person som berördes av den rena familjekorrespondensen försvann. Och situationen hade förändrats så radikalt och så snabbt sedan Andra världskriget, att de politiska pappren – kanske med ett eller två undantag – inte innehöll något som inte gick att avslöja utan att generera eller förolämpa någon. Resultatet är en öppen hjärtig, och såvitt det går att bedöma, fullständig biografi som har givits ut ovanligt snabbt efter huvudpersonens död.

Trotskijs andra hustru beledsagade honom under hela hans landsflykt, och var ända till slutet hans hängivna ledsagare, och deras förhållande var nästan helt harmoniskt. Nästan ingenting av hans privatliv behöver återberättas, utom hans barns tragiska öde. De blev på ett eller annat sätt indragna i de förföljelser som drabbade honom och alla som bar hans namn: samtliga dog före honom. Få nya viktiga fakta framgår ur de papper som nu visas upp för första gången – kanske förutom de ibland stormiga förhållandena till hans son Ljova, som under hela landsflykten fram till sin död under mystiska omständigheter 1938 försvarade sin fars sak och skötte hans angelägenheter i Paris. Trotskijs medfödda otålighet och impulsiva temperament hade förvärrats av hans fruktansvärda känsla av isolering, och han reagerade hårt på varje misstanke om dröjsmål eller oförmåga att utföra order, och han bröt ut i förebråelser som verkar ha varit helt oförtjänta. Det gav honom stora samvetsqual, men verkar bara ha kastat en övergående skugga på den naturliga hängivenhet som förenade far och son.

³ Deutscher, [Den förvisade profeten](#), på marxistarkiv.se.

De på varandra följande stoppen under Trotskijs pilgrimsresa under åren i landsflykt – Prinkipo, Frankrike, Norge, Mexiko – beskrivs i detalj av Deutscher och är utmärkt karakteriserade. Paradoxalt nog var det i Västeuropas demokratiska länder som han utsattes för de mest direkta och kontinuerliga förföljelserna, medan Turkiet och Mexiko visade sig vara de mest toleranta och tillåtande värdarna. Det var under sin 3½ år långa vistelse i Prinkipo, isolerad från världen men relativt trygg, som han skrev sina två längsta och mest genomtänkta och polerade verk – sin självbiografi och *Den ryska revolutionens historia*. I Frankrike jagades han från plats till plats, och hans ovilliga värdars behandling av honom var utlämnad åt minsta rykte eller politisk åsikt eller tryck från Moskva. I Norge upprepades samma erfarenheter i ännu tarvligare och småaktigare skala. Trotskij missade inga chanser – och det fanns det många av under dessa år – att använda sin bitande vältalighet mot den borgerliga frihetens och borgerliga demokratins falska hyckleri.

Men skillnaden var inte helt rättvis eller tillämplig. Den period Trotskij tillbringade i Prinkipo var under den stora ekonomiska depressionen i den kapitalistiska världen och kollektiviseringarna och den påskyndade industrialiseringen i Sovjetunionen. Molnen samlade sig snabbt, men de politiska spänningarna och situationens revolutionära möjligheter hade ännu inte tagit form. De år som Trotskij tillbringade i Västeuropa – från 1933 till 1936 – var år då alla bekanta politiska landmärken riskerade att utplånas av flodvågen. Hitler slog hårt mot de västliga demokratiernas grundvalar. Frankrike hotades av fascism. Sovjetunionen inledde de stora utrensningarna på hemmaplan, och sträckte på samma gång desperat ut handen till väst genom folkfrontspolitiken.*

Under detta tumult förblev Trotskij en isolerad, gåtfull och hotfull person. Han var på varje tänkbart sätt och varje tänkbar nivå en svuren fiende till hitlerismen och Hitler. Ingen fördömde det nazistiska maktövertagandet eller nazistregimen på ett tydligare eller mer kompromisslöst sätt. Ingen förutsåg lika beslutsamt och lika riktigt som Trotskij vart detta var förutbestämt att leda. Men Trotskij var också den stalinistiska mytologins onda ande. Stalin var den mest fruktansvärda måltavlan för Trotskijs kraftfulla skällsord, även om han fortsatte att förklara sin solidaritet med revolutionen och ”arbetarstaten” på den internationella scenen. Hans fientlighet mot västdemokratierna och kapitalismen i väst var outtröttlig, det fanns ingen plats för hans ståndpunkt i det politiska tänkandet kategorier i väst. Det var ingen slump att han fortsatte att vara utstött och en oönskad främling i västvärlden. Storbritannien och USA var åtminstone konsekventa och höll sina gränser hårt stängda för honom.

Det är också sant att Trotskij ända från det ögonblick som Hitler kom till makten – vilket mer eller mindre sammanföll med att Trotskij flyttade till Europa – och ännu mer från det ögonblick då utrensningarna inleddes i Moskva, upplevde inte bara tystnad utan också att inte ingripa som outhärdligt, och drog åter ut i fält politiskt, och utfärdade manifest, samlade sina anhängare och grundade slutligen den Fjärde internationalen. Det verkade vara en logisk åtgärd. Precis som Andra internationalens bankrutt hade fått Lenin att skapa den Tredje internationalen 1919, så verkade 1930-talet ropa högt efter att det skulle grundas en Fjärde international. Det är knappast nödvändigt att peka på de många skillnader som finns mellan de två situationerna. Vid den tiden tillhörde Deutscher en grupp polska trotskister som var mot åtgärden. Han kritiserar den återigen nu, och har inte mycket sympati till övers för Trotskijs försök att organisera sina anhängare politiskt. Även om situationerna återigen inte var riktigt jämförbara, är det frestande att fundera på om Trotskij precis som vid tidigare skeden under sin karriär saknade förmågan till politiska aktioner i ordets snäva mening – känslan för tajming och känslan för om det är praktiskt genomförbart. Hans diagnoser av politiska

* Här skriver Carr ”enhetsfrontspolitiken”, vilket givetvis är fel. Den formulerades i början av 1920-talet, och var något annat än 1930-talets folkfronter, som Carr här syftar på. – öa.

situationer var storartade. De åtbörder med vilka han visade sin uppfattning och förkunnade sina principer var imponerande. När en uppgift som låg honom nära skulle genomföras, utförde han den med oöverträffad energi, mod och administrativ förmåga. Att inleda politiska aktioner vid en lämplig tidpunkt var fortfarande hans akilleshäl.

Men medan det vore absurt att förneka Trotskijs storhet som handlingsmänniska, så visar den aktuella boken och slutskedet under hans bana honom oundvikligen i huvudsak som teoretiker och författare. Den avgörande frågan är var Trotskij ska placeras i analysen av den ryska revolutionen och dess efterspel. Här är Deutscher och hans huvudperson en och samma, och svaret på frågan är också författarens förkunnelse av sin politiska tro. Trotskij framstår som förkämpe för den ”klassiska marxism” som var inspirationskälla och drivkraft för den bolsjevikiska revolutionen under Lenin, men från vilken revolutionen under Stalin på ett tragiskt sätt avvek. Trotskij var nästan ensam om att hålla den klassiska marxismens fana högt under den mörka perioden. Det som har hänt efter Lenins död utgör ett ofullständigt, förvirrat och tvetydigt försök att upphäva det stalinistiska förflutna och återvända till den rätta vägen. Men det är långtifrån fullbordat. En dag kommer Trotskijs minne att återupprättas i Sovjetunionen, ”men innan [det] kan ske, måste kanske Stalins åldrande epigoner ha lämnat scenen”. Det kommer att vara det avgörande tecknet. ”Den blir också ett tecken på att arbetarstaten äntligen blivit myndig, att den kastat av sig det byråkratiska oket och återvunnit den klassiska marxism, som förvisats med Trotskij.”

De två grundsatser hos den klassiska marxismen som Trotskij vidhöll med hängiven orubblighet var att den revolution som skulle störta kapitalismen skulle genomföras av proletariatet, och att revolutionen skulle anta internationella dimensioner och inte begränsas till ett enda land. Under åren i landsflykt fortsatte han att hävda att Sovjetunionen trots alla missförhållanden och förvanskningar fortfarande måste betraktas som en ”arbetarstat”. Polemiken mot Stalins ”socialism i ett land” var ännu djupare rotad i hans sinne, och när han på 1930-talet på förhand förutspådde ett andra världskrig i vilket Sovjetunionen oundvikligen skulle bli indraget, så förutsade han att de sovjetiska styrkorna skulle lida ett säkert nederlag om inte kriget ledde till revolution i Europa, så att ”sovjetregimen blev stabilare än regimerna hos landets eventuella fiender”.

Krigets omedelbara efterspel skulle, som Deutscher säger, inte ha varit till belåtenhet för Trotskijs uppfattningar, om han hade fått leva för att uppleva det. Revolutionen utvidgade förvisso sitt herravälde till Östeuropa, men som en ”revolution uppifrån” genomdriven med militära segrar. Den kinesiska revolutionen kom till stånd spontant och bara med ideologisk inspiration från Moskva, men var en bonderevolution som hade byggts på ruinerna av en tidigare generations proletärt revolutionära rörelse. Inget här kan förfäktas en klassisk marxism i trotskistisk mening, och till och med i Italien och Frankrike dog de obetydliga revolutionära rörelserna snabbt ut. Inget av detta vederlägger med nödvändighet Trotskijs tro på framtiden. ”När det är fråga om djupgående ekonomiska och kulturella förändringar, väger tjugofem år mindre på historiens våg än en timme i en människas liv.” Och Stalins styre kan fortfarande framstå som en ”tillfällig tillbakagång”, som Trotskij kallar det. Men att hävda det är en troshandling. De tio senaste årens antistalinistiska reaktion är tveklöst viktig. Men det går att tolka dess tecken på många olika sätt. Samma sak går att säga om den nuvarande sammandrabbningen mellan Moskva och Beijing.

Att dessa frågor på ett oundvikligt sätt ställs av Trotskijs karriär och hans skrifter, är en hyllning till hans storhet. Även med vårt nuvarande ofullständiga perspektiv vore det förhastat att förneka att den händelseutveckling som inleddes av revolutionen 1917 (i så måtto som det går att sätta ett exakt datum när något börjar i historien) har bestämt historiens mönster under detta sekel. Men en kritisk och obunden historiker kan ändå vilja ta upp den ”klassiska marxismen” till förnyad prövning, och – även om man helt och fullt medger att mycket i den

marxistiska analysen är giltigt och att den spelade en avgörande roll under den ryska revolutionen – fråga sig i vilken mån den stalinistiska perioden egentligen kan tolkas som ett ”återfall” från detta begrepp, eller om revolutionens framtid kan hittas i en återgång till den.

Den klassiska marxismen har nu hundra års historia bakom sig, och den var 60-70 år gammal när den, i sin leninistiska form, tände revolutionens flammor 1917. Men revolutionen ägde rum i ett land som Marx aldrig skulle ha tilldelat den ledande revolutionära rollen, med en arbetarklass som var mycket svagare och mindre utvecklad än det sorts ”klassmedvetet proletariat” vars diktatur han tillitsfullt hade sett fram mot, och under ekonomiska förhållanden som skilde sig kraftigt från de förhållanden som rådde under företagarkapitalismens glandsdagar då Marx skrev. Vi kommer varken giltigheten att ifrågasätta Marx’ insikter i den ekonomiska och politiska processen eller deras tillämplighet på den ryska revolutionen. Men det skulle ha varit en häpnadsväckande avvikelse om denna revolution, som i tid och rum låg långt ifrån allt som Marx kände till, i detalj hade överensstämmt med den klassiska marxismens föreskrifter. Att säga att den inte gjorde det är inte att förminska Marx. Men att tillskriva denna bristande överensstämmelse till en ”tillfällig tillbakagång”, som började med Stalin och kunde förväntas ta slut med honom, verkar vara ett farligt ohistoriskt förhållningssätt som inte är lätt att förlika med marxismen själv.

Historiker som (likt Trotskij och Deutscher) tar sin historia på allvar är benägna att slå knut på sig själva om de ger efter för lockelsen i en kunde-ha-blivit-historia. Deutscher läxar upp Trotskij för att i sin *Den ryska revolutionens historia* ha skrivit (och ännu mer kategoriskt ha upprepat på andra ställen), att om Lenin inte hade lyckats återvända till Ryssland 1917 så kunde det gyllene tillfället för revolutionen ha försummats ”i många år”. Men Deutscher är inte nöjd med att behandla denna *obiter dictum** som intetsägande eller meningslös, och är uppenbarligen ivrig att hävda motsatsen: han citerar med gillande Plechanovs anmärkning, att om Robespierre hade dödats av en fallande tegelsten i januari 1793, så skulle någon annan ha ersatt honom och de efterföljande händelserna skulle ha utvecklats på samma sätt. Men är inte detta liktydigt med att säga, att om Stalin tillfälligtvis hade dödats eller efter Lenins död hade avsatts från sin post som partiets generalsekreterare, så skulle i stort sett samma saker ha ägt rum under någon annan ledare, och att det vi kallar ”stalinism” fanns inneboende i den historiska situationen? Och från detta måste vi synbarligen dra slutsatsen att stalinismen inte var en tillfällig tillbakagång från den marxistiska linjen, utan att den historiska processen hade motbevisat den ”klassiska marxismen”.

Historiker kan unna sig att avvara de invecklade spetsfundigheter som sådana utflykter till fantasins värld leder till. Den ryska revolutionens efterspel var utomordentligt komplicerat. De mål och principer som ledare med rötterna i marxismen hade, arvet från det ryska förflutna, de dåvarande ekonomiska förhållandena, spelade samtliga viktiga och ibland motstridiga roller i att forma de lösningar som till slut uppstod. Historiker kommer att försöka reda ut de olika beståndsdelarna och skilja det tillfälliga från det viktiga. Men hur betydelsefullt något är kan bara framgå ur en analys: det kan inte dogmatiskt härledas ur uppfattningar som hade antagits under helt andra förhållanden i det förgångna. ”Revisionism” har varit ett skällsord bland mer än en generation marxister: alltför ofta har det fungerat som täckmantel för de som har velat lämna marxismen helt och hållet – eller velat undvika bestämda handlingar. Men tiden verkar mogen för en ny noggrann granskning av marxismens antaganden i ljuset av 1900-talets erfarenheter, inte för att överge de insikter den har givit oss utan för att fördjupa och utvidga dem.

Ur denna synvinkel var Trotskijs tragedi en tragedi för en ”klassisk marxism” som drev omkring i en värld där den klassiska marxismen inte längre räckte till.

* ”Obiter dictum”, ”vid sidan av”, sidoanmärkning som inte rör själva huvudfrågan – öa.

En förtjänst med Deutschers bok är att den ställer dessa avgörande frågor för dagens värld. I trilogins sista del har huvudpersonen berövats alla medel för effektiva handlingar, och bokens karaktär återspeglar med nödvändighet denna förändring. När ledmotivet rättfärdigar det – Trotskijs rad av resor som jagad landsflykting från tillflyktsort till tillfällig tillflyktsort, komplotterna mot hans familj och anhängare, förberedelserna av mordet – är stilen lika levande och dramatisk som någonsin. Men huvudintrycket från denna sista del är att författaren, precis som Trotskij, brottas med den ryska revolutionens och dess ödes djupaste problem – dess segrar och dess nederlag, dess landvinningar och dess brott. Deutscher ska gratuleras för att ha fört en stor uppgift till ett värdigt slut.

Lästips – E H Carr

[Vad är historia](#). Carr om historieforskning och dess mål och medel.

[Legenden om Bucharin](#). Carr recenserar Stephen Cohens Bucharin-biografi.

Isaac Deutscher, [E H Carr som den bolsjevikiska regimens historiker](#)